

Nova interpretacija groba sa skeletnim ukopom žene iz mlađeg željeznog doba s Kamenjače u Brezi kod Sarajeva

Ana Marić
Sarajevo

Abstract: The topic of this paper is an inhumation grave from Kamenjača, in Breza near Sarajevo, already described in previous literature. Based on the typological and chronological analysis of the grave goods, previous dating proposed for finds from the grave is corrected. Also, a new theory on the different character of the site is put forward, as well as an interpretation of the meaning of the burial therein.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Breza-Kamenjača, cemetery, cult place, inhumation grave, jewellery, typology, chronology.

Povijest istraživanja

Prvi nalazi s arheološkog lokaliteta na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva slučajno su otkriveni u travnju 1975. godine prilikom iskopa temelja za novu stambenu zgradu te ponovno, prilikom kopanja jarka za novi vodovod, nešto kasnije iste godine.¹ Odmah su sprovedena zaštitna istraživanja, a u sljedećim godinama (1976, 1978–1980) i sustavna. Lokalitet je prepoznat kao mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, pripisana etničkoj skupini Dezitijata. O nekropoli, odnosno nekim njenim elementima, pisalo se nekoliko puta, prije svega u kontekstu proučavanja željeznog doba,² Dezitijata³ i kulturnih odnosa s istočnom jadranskom obalom,⁴ a cjelovitije je predstavljena tek 2008. godine, i to nakon autorove smrti.⁵

Grob sa skeletnim ukopom otkriven je 8. srpnja 1980. godine, u kvadratima V i X, na samom rubu lokaliteta.⁶ Objavljen je u dva navrata,⁷ ali oba puta vrlo nekritički i s mnogo nedosljednosti te pogrešnih opredjeljenja, na koja je nužno ukazati. Prva objava donosi uvod o nekropoli,

kratki opis samoga groba, kulturnopovijesnu problematiku nalaza te zaključak koji se odnosi na ritual sahranjivanja kod predrimskih Dezitijata.⁸ Najbrojnija vrsta nalaza iz groba, fibule, podijeljene su u tri skupine, i to prema njihovoj konstrukciji. Prva skupina, označena kao „fibule ranolatenske sheme“, sastoji se od tri primjerka koji su vrlo detaljno opisani i na temelju usporedbe s fibulama iz eponimne ostave Duchcov (u tekstu pogrešno piše Duchov, što je možda i tiskarska greška) prvo datirani u 3. st. pr. Kr.,⁹ da bi nakon analize datacija bila izmijenjena u drugu polovicu 4. i početak 3. st. pr. Kr.¹⁰ Druga skupina su „fibule srednjelatenske sheme“, za koje se tvrdi da se u ovoj formi javljaju jedino na ovom lokalitetu, iako se u srodnim varijantama javljaju na drugim nalazištima u Bosni i Hercegovini, a datira ih se u razdoblje od kraja 2. st. pr. Kr.¹¹ Trećoj skupini pripada samo jedna fibula, također označena kao „fibula srednjelatenske sheme“, koja se smatra jako rijetkom i datira kao prethodna skupina, od kraja 2. st. pr. Kr.¹² U cijelom odjeljku o posljednjoj fibuli konstantno se pogrešno citira crtež pa se navodi Tab. 3, 4, umjesto

¹ Paškvalin 1975, 57-58.

² Čović 1987, 483, 517, 527-528, 905.

³ Paškvalin 1996, 94 f.; Ibid. 2000, 192 f.

⁴ Paškvalin 2002b.

⁵ Paškvalin 2008.

⁶ Dnevnik istraživanja 1980, 17; Paškvalin 2008, Plan 7.

⁷ Paškvalin 2002a, 330; Ibid. 2008, 112-113, plan 7.

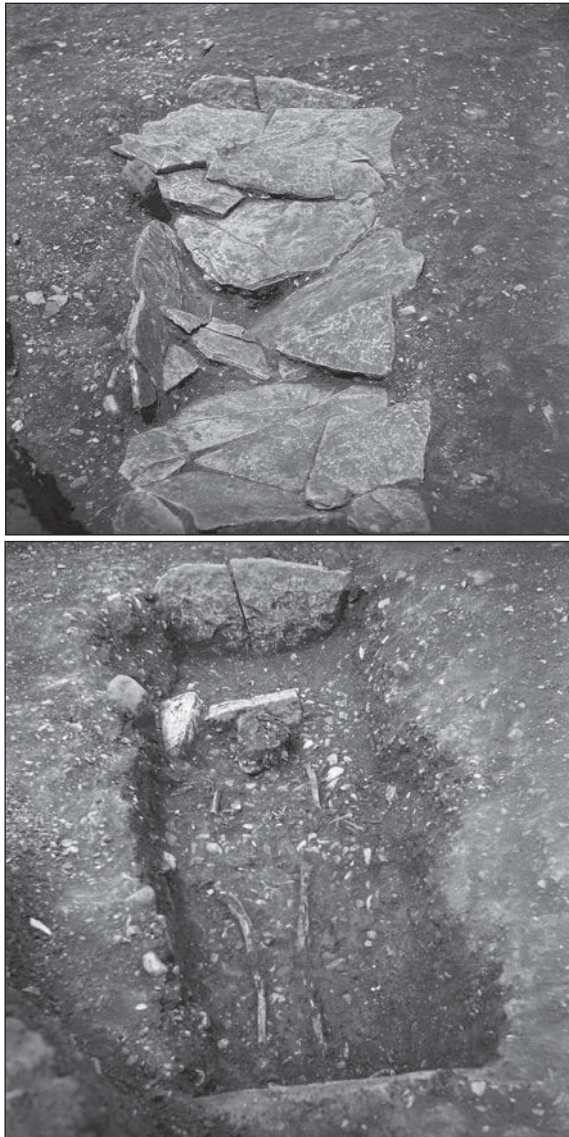
⁸ Paškvalin 2002a.

⁹ Ibid., 331, Tab. 4, 1-3.

¹⁰ Ibid., 333.

¹¹ Ibid., 333-334, Tab. 3, 1-6.

¹² Ibid., 335-336, Tab. 4, 4.

Sl. 1a, b. Kamenjača u Brezi. Grob sa skeletnim ukopom žene, pokriven kamenim pločama (a) i otvoren (b).

Tab. 4. 4. Autor dalje predstavlja brončani prsten i četiri brončane narukvice,¹³ dok staklene perle i ulomak noža samo spominje i uopće ne donosi u crtežu. Ne piše ništa o veličini ili obliku perli, a čak navodi kako se radi o perlama crne, žute i crvene boje,¹⁴ što nije istina, jer su perle samo žute i plave boje. Srebrne šuplje perle nije uopće uočio. Na kraju zaključuje kako grob sa skeletnim ukopom žene treba datirati u 2. st. pr. Kr. i dalje, odnosno, u razdoblje između 150. g. pr. Kr. i 9. godine, te smatra da je tu pokopana ugledna

¹³ Ibid., 336-337, Tab. 4, 6; 5, 1-4.

¹⁴ Ibid., 330, 337; Paškvalin 2008, 113.

dezitijatska žena koja čuva tradiciju starim načinom pokapanja.¹⁵

U ovoj kulturno-povijesnoj problematici susrećemo se s nizom problema. Prvo, autor nije prepoznao da je jedna fibula iz njegove prve skupine identična fibulama druge skupine te da joj ne nedostaje noga, već se može spojiti sa zasebnim ulomkom noge iz druge skupine.¹⁶ Fibule prve skupine jesu ranolatenske konstrukcije, no navedene analogije nisu u potpunosti ispravne, s obzirom na to da se radi o fibulama različitih tipova.¹⁷ Prilikom datiranja, autor se oslanja na zastarjelu literaturu¹⁸ i kronološke okvire preuzima bez imalo kritičkog odnosa, a definiciju ovog tipa fibula i noviju dataciju uopće ne poznaje.¹⁹ Pritom sasvim neutemeljeno uspostavlja razvojnu liniju fibula sa stiliziranom glavom ptice, gdje primjerak iz ovoga groba na kojem, navodno, prepoznaje taj specifičan ukras²⁰ smatra mlađim tipom, jer se noga ne veže s lukom kao kod starijih primjeraka, citirajući pritom fibulu koja pripada sasvim različitom tipu.²¹ Dalje navodi nalaz ostatka lančića s jedne od fibula,²² koji upoređuje s cijelim nizom više ili manje srodnih nalaza lančića s drugih lokaliteta. Bez ikakve argumentacije iznosi ideju o postojanju radionice za izradu nakita u Brezi, temeljenu na pogrešnom prepoznavanju ukrasa luka jedne od fibula²³ (spomenuta fibula je ukrašena urezivanjem, ne facetiranjem). Fibule druge skupine nisu srednjelatenske, već jednako kao fibule prve skupine, ranolatenske konstrukcije i, iako se u ovoj varijanti zbilja javljaju samo na Kamenjači, navedeni usporedni primjerak pokazuje srodnosti samo u oblikovanju noge, dok su druge tipološke značajke bitno različite.²⁴ Također, svi ostali navedeni primjerci, za koje autor kaže da imaju „slične, ali ne i identične ukrasne elemente koji se nalaze na luku ili na produžetku noge“²⁵ nisu odgovarajuće

¹⁵ Paškvalin 2002a, 338.

¹⁶ Ibid., Tab. 4, 1, up. Tab. 3, 1-6.

¹⁷ Ibid., 331, fn. 13.

¹⁸ Marić 1963; Majnarić-Pandžić 1970; Todorović 1974.

¹⁹ Božić 1981, 317, 327, oblik 15, fn. 52, Tab. 1, 15; 6, 3; 11, 4.

²⁰ Paškvalin 2002a, 331, Tab. 4, 2.

²¹ Ibid., 332. Navodni „stariji“ tip vidi u Marić 1963, 67, Tab. 1, 1.

²² Pogrešno navođenje slike, umjesto Tab. 4, 8 treba stajati Tab. 4, 5.

²³ Ibid., 333, Tab. 4, 3.

²⁴ Ibid., 333, nap. 31.

²⁵ Ibid., 333-334, nap. 32, 33, 34, 35.

analogije i pokazuju prevelike razlike u odnosu na fibule iz groba. Posebice je nejasna usporedba s fibulama s dvostrukom spiralom²⁶ ili pak fibulama sa pseudofiligranskim ukrasom²⁷ te način na koji je autor došao do tog zaključka. Na temelju ukrasa emajliranjem ili jantarskim zrnom, a bez uvažavanja bilo kakvih drugih tipoloških značajki, autor postavlja i dataciju druge skupine u razdoblje od kraja 2. st. pr. Kr., odnosno u treću fazu keltskih utjecaja po Mariću.²⁸ Zadnja fibula iz groba²⁹ je ispravno opisana kao fibula srednjelatenske konstrukcije, ali autor nije ulazio u dublju analizu. Navodi kako je to rijedak nalaz u Bosni i da je ovdje poznata jedino s ovoga lokaliteta, dok se slični primjerci nalaze na području Skordiska.³⁰ Datira ju u razdoblje od kraja 2. st. pr. Kr.³¹ Važno je još spomenuti i kako se jedna fibula predstavljena na tabli³² nigdje ne spominje u tekstu, niti uopće potječe iz ovoga groba, tako da je svrha njene objave upitna. Štaviše, ista je fibula objavljena kasnije, ali u sasvim drugom kontekstu.³³

Autor dalje analizira ostale elemente grobnog inventara. Za četiri brončane narukvice kaže kako nema većeg broja sličnih primjeraka na drugim lokalitetima u Bosni i Hercegovini, ali ipak navodi nekoliko „analognih“ primjeraka.³⁴ Nijedan od navedenih primjeraka ne pokazuje tipološke srodnosti s narukvicama s Kamenjače, pounjski primjerci su i kronološki kasniji, dok dva primjerka za koja kaže da su iz Gračanice, ustvari potječu s Pada.³⁵ Narukvice datira na kraj 4. i početak 3. st. pr. Kr. i to na temelju nepojašnjene istovremenosti s perlama,³⁶ ali ne primjećuje pritom kako su perle o kojima govori Marić³⁷ drugačije od perli iz ovoga groba. Prsten iz groba dovodi u vezu s prstenjem iz grobnice u Vratnici za koju jedino možemo odrediti kraj ukopavanja prema najmlađim predmetima, ali

²⁶ Ibid., 333, nap. 33 (cit. Marić 1968, Tab. 12, 6).

²⁷ Ibid., 334, nap. 34 (cit. Marić 1963, Tab. 1, 26).

²⁸ Ibid., 334.

²⁹ Ibid., 335, Tab. 3, 4.

³⁰ Ibid., 335, fn. 47.

³¹ Ibid., 336.

³² Ibid., Tab. 4, 7.

³³ Paškvalin 2008, Tab. 15, 1.

³⁴ Paškvalin 2002a, 336, fn. 57-61.

³⁵ Čović 1987, Tab. 52, 26, 27.

³⁶ Paškvalin 2002a, 337.

³⁷ Marić 1963, 70.

ne i datirati pojedine predmete.³⁸ Za željezni nož kaže da ga je teško datirati i da se, bez obzira na to što su takvi noževi česti u keltskim grobovima, nalaze isto tako i u nekeltskim, kao što je ovaj.³⁹

Na kraju, na temelju analize grobnog inventara, prije svega fibula srednjelatenske sheme, u koje je, pored fibule s emajlom, koja je zapravo jedina srednjelatenske konstrukcije, neispravno uvrstio i šest fibula druge skupine, koje ustvari imaju ranolatensku konstrukciju, autor datira grob u razdoblje od 2. st. pr. Kr. prema dalje, odnosno u treću fazu keltskih utjecaja prema Mariću.⁴⁰ Pojavu starijih elemenata pojašnjava kao čuvanje tradicije kod ugledne dezitijatske žene koja je pokopana na stari način, dok je novi način, tj. incineracija, već u potpunosti zaživjela.⁴¹ Zadnje poglavlje članka posvećeno je analizi pokapanja kod Dezitijata, na temelju usporedbe s grobnicama u Gračanici i Vratnici, gdje autor iznosi tvrdnju da su Dezitijati sve do 4. i 3. st. pr. Kr. koristili inhumaciju, da bi zatim prešli na incineraciju. Usporedba sa spomenutim nekropolama nije ispravna, s obzirom na to da su grobovi iz Gračanice stariji, a grobnica iz Vratnice kod Visokog zajednička grobnica, koja se koristila jedno duže vrijeme i kao takva ne može poslužiti kao temelj za kronološku usporedbu.

Druga analiza ovoga groba nalazi se u prvoj objavi lokaliteta u cijelosti, a taj je članak u stvari objava završnog izvještaja koji je istraživač podnio nakon završetka istraživanja 1981. godine, iako u njemu stoji da izneseni zaključci imaju samo preliminarno značenje.⁴² Na taj način, tvrdnje iz ovoga članka su starije od tvrdnji koje su objavljene u radu iz 2002. godine. Neke su tvrdnje jednake, neke se javljaju prvi put, tj. u radu iz 2002. su izmijenjene ili izbačene, ali i dalje je prisutna nedosljednost u izlaganju, kao i nekritički pristup određenim problemima. Autor ponovno izdvaja tri tipa fibula iz groba. Prva, najbrojnija grupa, koja nedvojbeno pripada fibulama ranolatenske konstrukcije, ovdje je na jednom mjestu označena čak kao „fibule kasnolatenske sheme“, iako je na stranici prije i u objavi iz 2002. godine opisana kao „fibule srednjelaten-

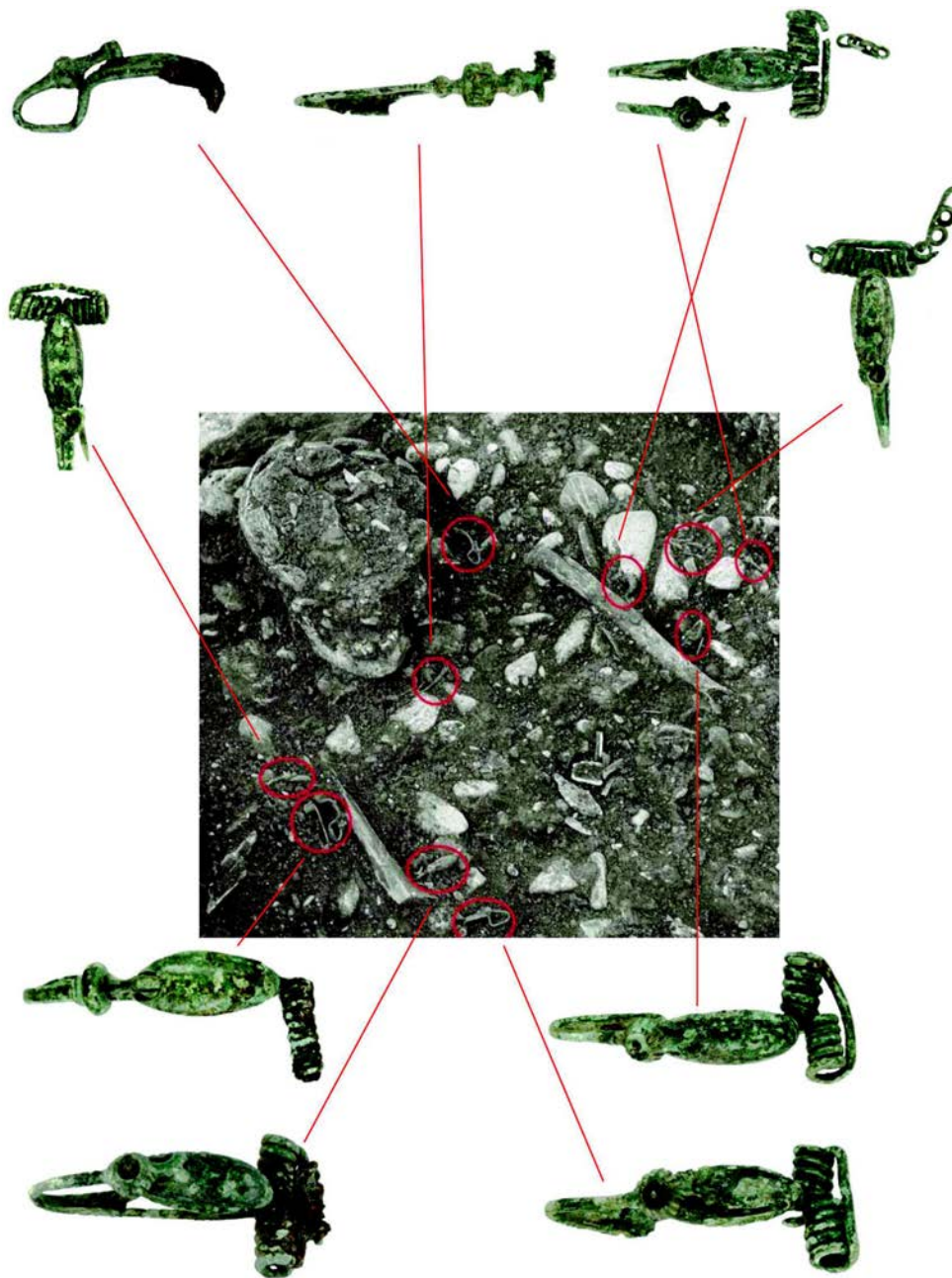
³⁸ Paškvalin 2002a, 337.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., 338.

⁴¹ Ibid.

⁴² Završni izvještaj istraživanja 1981, III.

Sl. 2. Kamenjača u Brezi. Položaj nalaza u grobu.

ske sheme“.⁴³ Druga grupa fibula, koje karakterizira unazad savijena noga ukrašena jednom većom i drugom manjom kuglicom, na jednom je mjestu označena kao „tip srednjelatenske fibule“, dok je doslovno malo niže, na istoj stranici, označena kao „ranolatenski tip fibula“.⁴⁴ Također, autor spominje samo dvije takve fibule, dok citira četiri primjerka u crtežu (Tab. 13, 7-10),

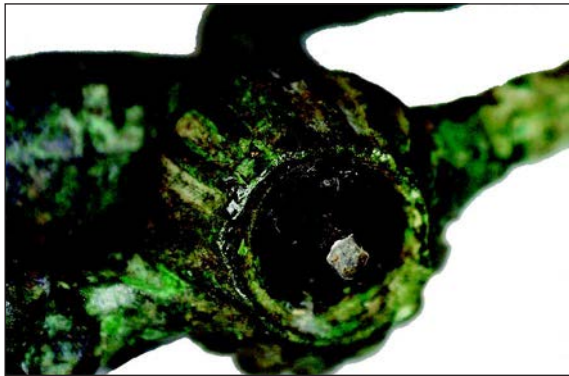
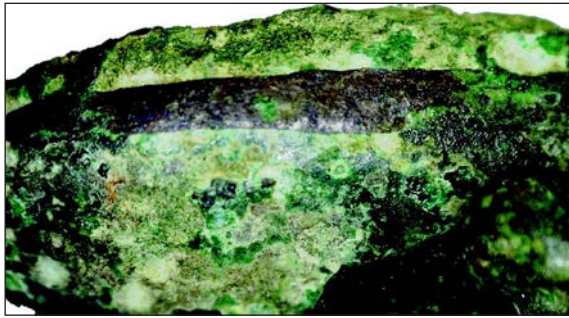
od kojih posljednji zapravo pripada trećem tipu. Obje grupe smatra keltskim elementima te tako dokazuje keltski utjecaj na nekropoli u Brezi, što je govorio i ranije.⁴⁵ Preostala fibula je definirana jednako, s tim da autor ne navodi koja je to fibula iz Debelog brda koja bi bila analogna ovoj s Kamenjače.⁴⁶ Narukvice i prsten su ovaj put označeni kao kasnolatenski elementi, za razliku

⁴³ Paškvalin 2008, 121, up. Ibid. 2002a, 333-334.

⁴⁴ Ibid., 120.

⁴⁵ Paškvalin 2008, 121, up. Ibid. 2002a, 334-335.

⁴⁶ Paškvalin 2008, 121.

Sl. 3a, b. Kamenjača u Brezi. Detalj ukrasa luka i noge na brončanim fibulama varijante c3 tipa Karaburma 63. (foto: A. Bečević-Šarenkapa)

od objave iz 2002. godine, gdje su bili datirani u prvu fazu keltskih utjecaja, odnosno istovremeni s grobnicom u Vratnici.⁴⁷ Iznijeta analiza dvaju objava groba sa skeletnim ukopom ukazuje na nužnu potrebu rasvjetljavanja nastale pometnje u tipološkoj i kronološkoj obradi grobnog inventara, pri čemu su pogrešne tvrdnje nekoliko puta ponavljane te kasnije i preuzimane kao takve.

Grob sa skeletnim ukopom žene

Opis groba, kao i njegovog sadržaja, prezentiran je u prvoj i drugoj objavi⁴⁸ (sl. 1a, b) te ga nećemo ponavljati, već samo dopuniti podatkom kako se radi o mlađoj ženskoj osobi, sitne građe, vjerojatno između 25 i 30 godina, koja je imala neobično istrošene zube.⁴⁹ Veliki nedostatak, koji je zabilježen u dnevniku istraživanja, a zatim ponovljen u objavi groba, jest činjenica da su na skici groba nalazi navedeni samo broičano te da nije zabilježena točna pozicija svakog pojedini-

⁴⁷ Ibid., 122, up. Paškvalin 2002a, 337.

⁴⁸ Paškvalin 2002a, 330; Ibid. 2008, 112-113, plan 7.

⁴⁹ Antropološku analizu uradila je dr. Ewa-Elwira Klonowska, forenzički antropolog, na čemu joj najiskrenije zahvaljujem.

načnog nalaza. Srećom, u sklopu dokumentacije s istraživanja sačuvani su negativni pomoću kojih je bilo moguće ponovno izraditi fotografije te tako rekonstruirati položaje nalaza⁵⁰ (Sl. 2a, b). U grobu inhumirane žene nalazilo se ukupno devet fibula, uz četiri narukvice, prsten (koji, nažalost, nije moguće prepoznati na fotografijama, niti je bio u depou s ostalim predmetima), ogrlicu i nožić (Tab. 1. 2).

Grobni inventar

Prvu skupinu predmeta čini šest fibula (Tab. 1, 1-6), prethodno označenih kao fibula ranolatenške sheme,⁵¹ srednjelatenske sheme,⁵² odnosno kasnolatenške sheme.⁵³ Pored činjenice da su fibule svaki put drugačije tumačene, autor također nije uočio da je fibula koju je priključio drugoj grupi označenoj kao fibule ranolatenške sheme⁵⁴ u stvari identična primjercima prve grupe te da je završetak noge s ukrasom⁵⁵ koji je zasebno predstavljen potrebno združiti s tom fibulom. Na taj način dobijemo skupinu od šest primjeraka istih fibula, a ne pet fibula i jednog ulomka noge, kako je to prije navedeno.

Sve fibule prve skupine su ranolatenške konstrukcije i pripadaju tipu Karaburma 63,⁵⁶ odnosno varijanti c toga tipa, čije su značajke luk ukrašen bademastim ili dvojnim bademastim motivom te mala poprečna rebra ili urezi na glavi fibule. Varijantu c je dalje moguće podijeliti u

⁵⁰ Zahvaljujem Zijahu Gafiću na pomoći s izradom fotografija.

⁵¹ Paškvalin 2002a, 332, Tab. 4, 1.

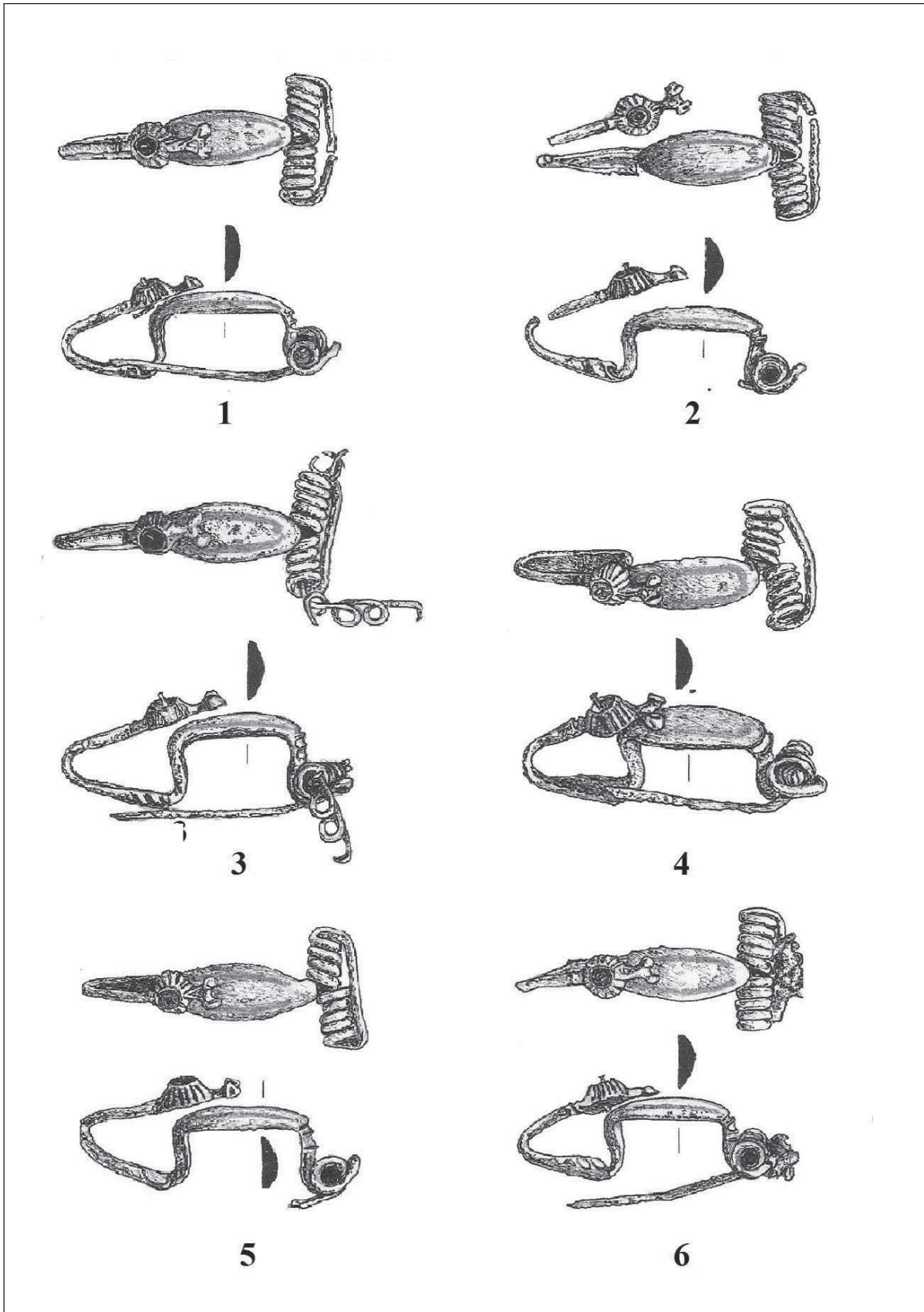
⁵² Ibid., 333, Tab. 3, 1-6.

⁵³ Paškvalin 2008, 121, Tab. 13, 1-6.

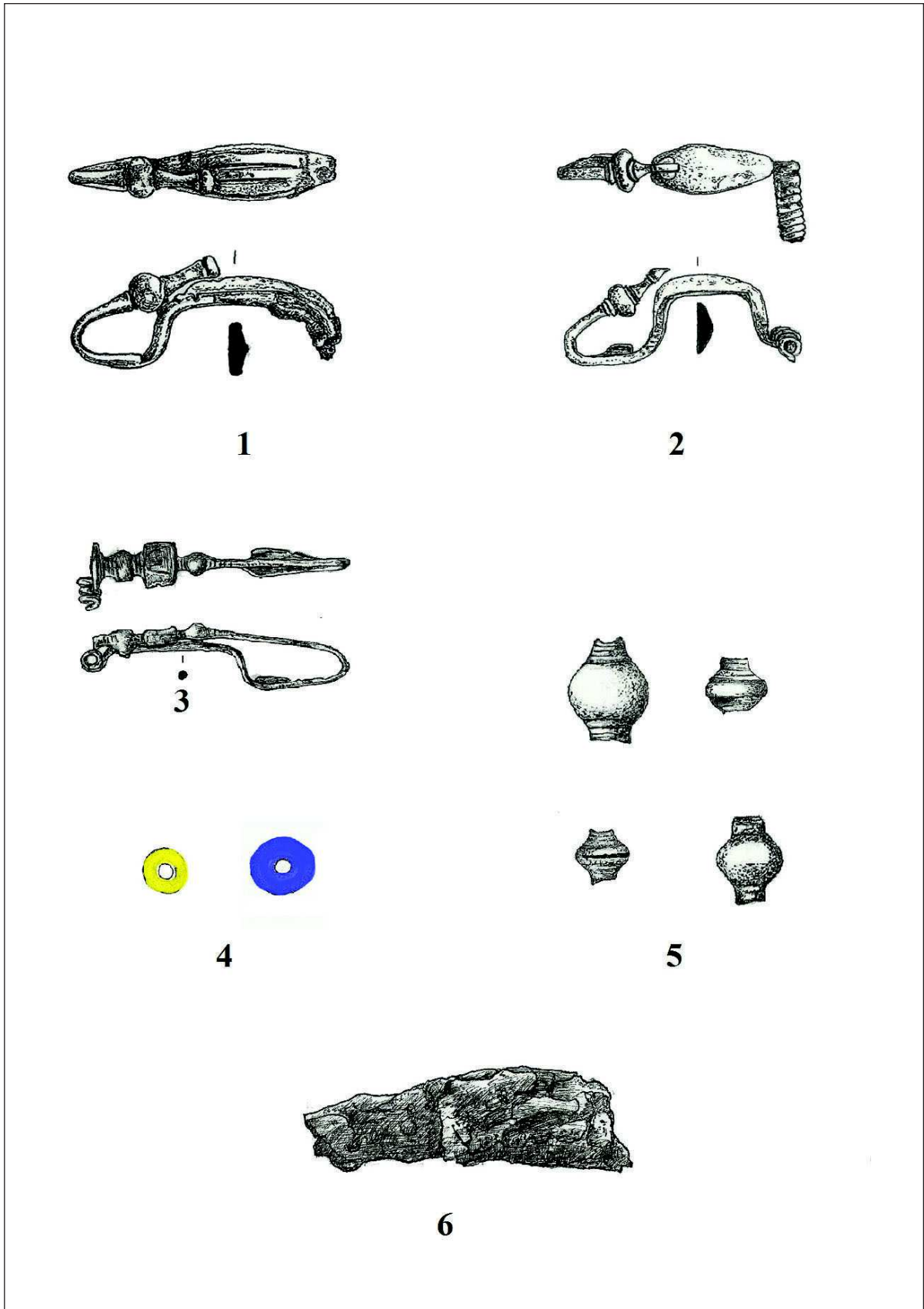
⁵⁴ Paškvalin 2002a, 331, Tab. 4, 1; Ibid. 2008, 120-121, Tab. 13, 7.

⁵⁵ Paškvalin 2002a, 333, Tab. 3, 6; Ibid. 2008, Tab. 13, 6.

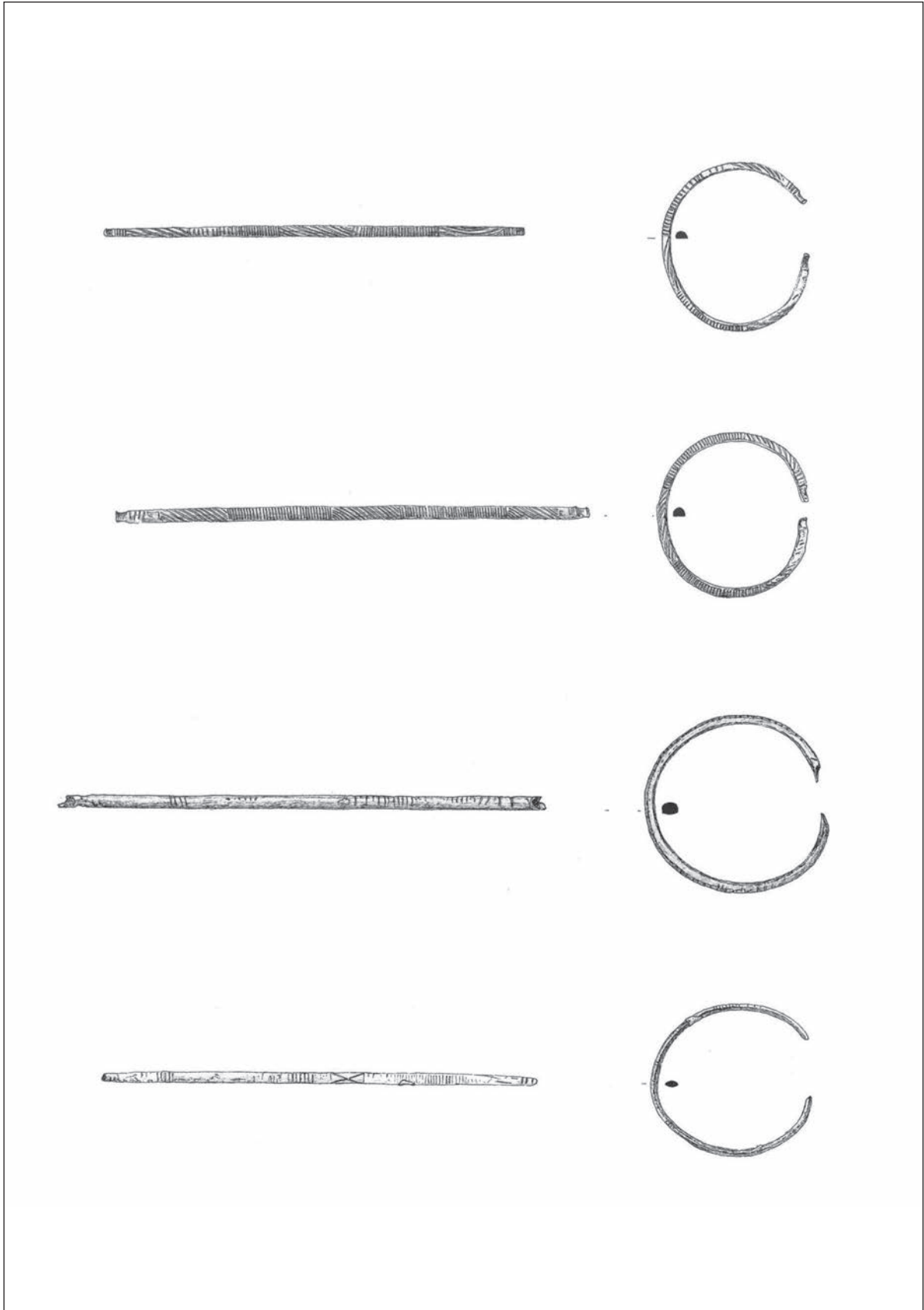
⁵⁶ Božić 1981, 326, fn. 14 (*Fibule tipa Karaburma 63 su brončane. Luk je zaobljeno pravokutnog oblika, zadebljan, sa lečastim ili elipsastim presjekom. Unazad savijena noga, trokutastog oblika, ima dugo ležište za iglu, često ukrašeno kosim crtama, a završava okruglim dugmetom, omeđenim sa dva svitka. Dugme ima nastavak na čijem je kraju manje dugme, dvije kruglice, trokutasta pločica ili mala palmeta. U maloj opruzi, koja obično ima osam, rjeđe šest navoja i vanjsku tetivu, nalazi se žica sa okruglim ili osmičastim petljama na kraju. Sa tih petljica vise lančići, koji se ponekad završavaju trokutastim pločastim ili paličastim privjescima. Gornja strana luka može biti ukrašena bademastim, cik-cak ili kombiniranim motivom, sastavljenim iz badema i po jednoga kružića s točkom na svakom kraju.*).

Tab. 1. Kamenjača u Brezi. Brončane fibule iz inhumiranog groba žene.
(crtež: D. Sinančević). M = 1 : 1.

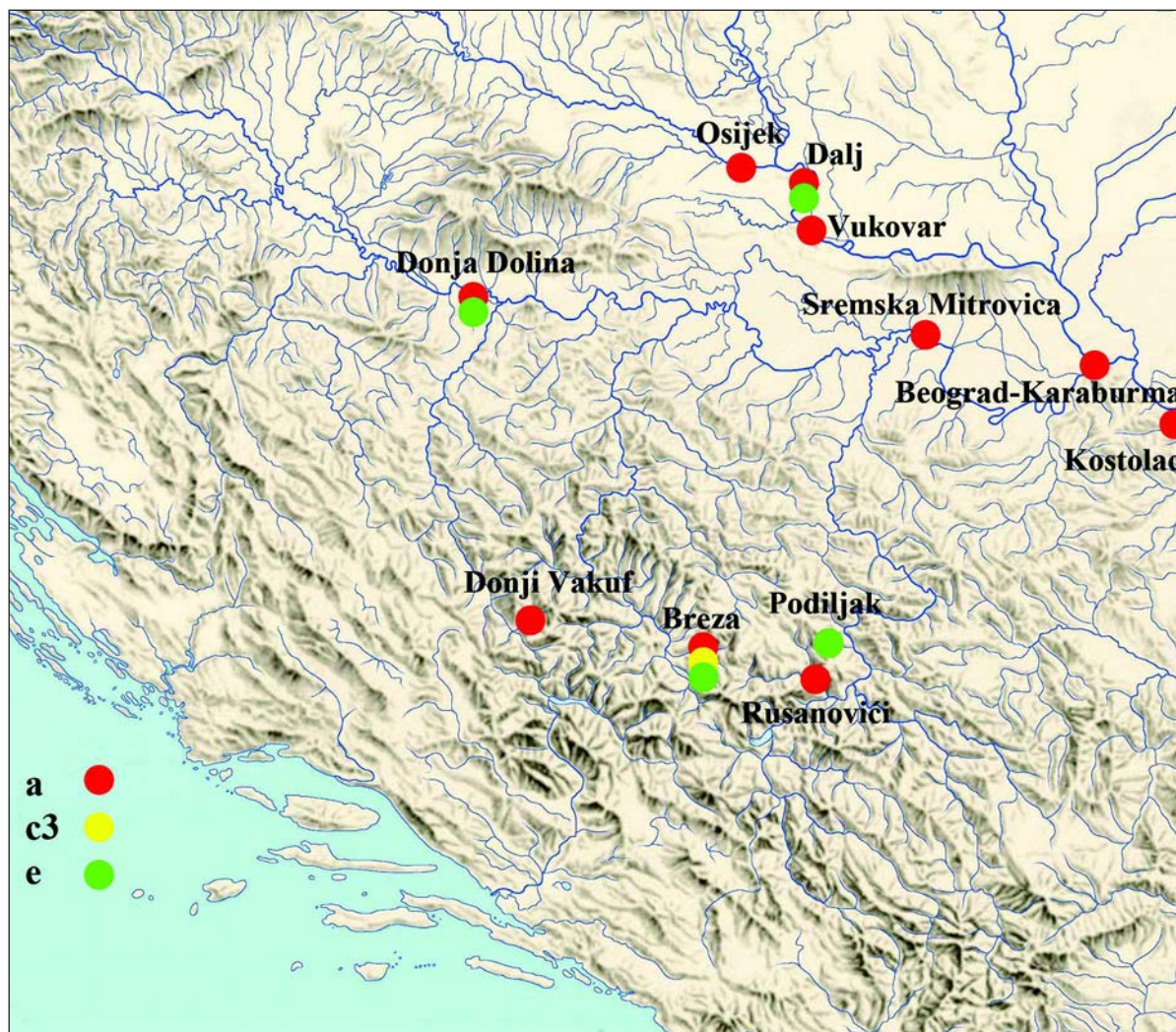

Tab. 2. Kamenjača u Brezi. Brončane fibule, staklene i srebrne perlice, željezni nožić iz groba žene (crtež: D. Sinančević). M= 1 : 1 (Tab. 2, 1-3, 6); 4 : 1 (Tab. 2, 4, 5).

Tab. 3. Kamenjača u Brezi. Brončane narukvice iz groba žene. (crtež: D. Sinančević). M= 1: 2.

Sl. 4. Karta rasprostiranja varijanti a, c3 i e tipa Karaburma 63.

tri manje podvarijante, ovisno o vrsti ukrasa na glavi fibule, kao i oblikovanju noge.⁵⁷ Prva skupina fibula s Kamenjače pripada podvarijanti c3 i kao takve se javljaju jedino na ovom lokalitetu. Dužina primjeraka varira od 45 mm do 50 mm, dva primjerka imaju po devet navoja u opruzi s vanjskom tetivom, dok preostala četiri imaju po deset navoja u opruzi. Luk je pravokutnog oblika, segmentnog presjeka, a na kraćim dijelovima prema opruzi i prema nozi blago se savija prema unutra. Ležište za iglu je dugo, tako da omjer dužine noge u odnosu na omjer dužine luka iznosi 1 : 1,5. Dekoracija na luku je vrlo specifična i izvedena na način da su uz rubove luka napravljena dva plitka udubljenja, formirajući tako bademasti oblik, a zatim su popunjena tamnom masom, vjerojatno emajlom (Sl. 3a). Noga završava krate-

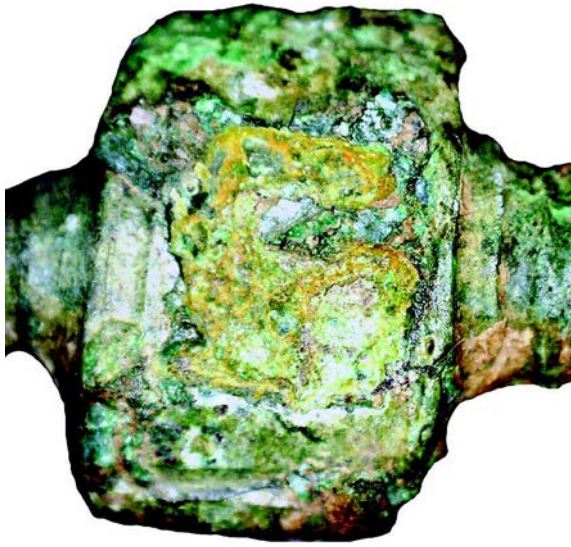
rastim proširenjem s produženjem u obliku dva mala roga. Kraterasto proširenje je izvana narebreno, a iznutra se nalazi mala srebrna zakovica za pričvršćivanje perle od crne mase, vjerojatno iste kojom je ukrašen i luk (Sl. 3b), tragovi koje su vidljivi u udubljenju.⁵⁸

Drugu skupinu fibula čine dvije fibule koje također pripadaju tipu Karaburma 63, ali varijanti a,⁵⁹ odnosno varijanti e.⁶⁰ Za varijantu a je značajno to da ima neukrašen luk, a noga završava kuglastim zadebljanjem s malim produženjem. Fibule ove varijante su vrlo brojne i srećemo ih na cijelom području rasprostiranja tipa, koje se

⁵⁷ Marić 2016a, u pripremi.

⁵⁸ Detalji dekoracije prepoznati su nakon snimanja digitalnim mikroskopom kamerom (DigiMicro Lab 5.0), na čemu se iskreno zahvaljujem kolegici mr. Azri Bečević-Šarenkapa.
⁵⁹ Paškvalin 2002a, 331, 332, Tab. 4, 2; Ibid. 2008, 120, Tab. 13, 8.

⁶⁰ Paškvalin 2002a, 331-333, Tab. 4, 3; Ibid. 2008, Tab. 13, 9.

Sl. 5. Kamenjača u Brezi. Detalj pravokutne pločice s ostatkom žutog emajla. (foto: A. Bečević-Šarenkapa)

uglavnom podudara s područjem koje su naseljavali Skordisci te južno od Save na bosanskim lokalitetima (Donja Dolina, Čolaci kod Donjeg Vakufa, Kamenjača i Glasinac). Na primjerku iz inhumiranog groba (Tab.2,2) javlja se jedno odstupanje u odnosu na ostale primjerke ove varijante: duga opruga koja se sastojala od vjerojatno 18 navoja (sačuvana samo jedna strana). Druga fibula pripada varijanti e, koja ima trakasti ili blago zadebljan trakasti luk, a koji je uz rub i po sredini ukrašen uskim rebrima s ljestvičastim ukrasom. Osim na Kamenjači, srodni primjerci se javljaju još u Dalju, Donjoj Dolini i na Glasin-cu. Primjerku iz inhumiranog groba nedostaju opruga i igla (Tab. 2, 1), no moglo bi se pretpostaviti da su bili napravljeni od željeza, s obzirom na ostatke željezne korozije.

Fibule tipa Karaburma 63 vodeći su element materijalne kulture stupnja LT B2 u hrvatsko-srpskom Podunavlju. Javljaju se u šest glavnih varijanti i nekoliko podvarijanti, ovisno o načinu ukrašavanja luka i noge,⁶¹ a rasprostriru se

⁶¹ Marić 2016a, u pripremi. U radu se predstavljaju svi poznati primjerci fibula tipa Karaburma 63, s detaljnom tipološkom, kronološkom i prostornom analizom. Pored varijanti a, c, e, spomenutih u ovom radu, obrađene su i preostale varijante: b (poprečni urezi ili rebra na glavi fibule, luk neukrašen, trubast završetak noge), d (luk ukrašen dijagonalnom trakom po sredini te kružić s točkicom u poljima sa strana te trake), f (cik-cak dekoracija na luku).

na području koje su naseljavali Skordisci te južno od Save, na nekolicini bosanskih lokaliteta (Sl. 4). Dataraju se u stupanj LT B2 na temelju grobnih cjelina 60 i 63 s eponimnog lokaliteta,⁶² a bile su sastavnim dijelom ženske nošnje.

Treća fibula je srednjelatenske konstrukcije, s dugom nogom koja se veže za luk, a ukrašena je malom pravokutnom pločicom između dvije kuglice. Noga završava ljevkastim produženjem, a dio noge prije prve kuglice ukrašen je malim urezima. Fibuli nedostaju igla i dio opruge, a prema sačuvanim navojima može se pretpostaviti da se opruga sastojala od šest navoja (Tab. 2, 3). Detaljna fotografija (Sl. 5) otkriva ostatke žute mase kojom je pravokutno udubljenje na pločici bilo ispunjeno. Fibula pripada skupini brončanih fibula s pravokutnom pločicom na kojoj se nalazi raznoliko oblikovano udubljenje za emajl, a koje su u literaturi poznate pod imenom Zemun⁶³ ili Boljevci-Zemun,⁶⁴ prema lokalitetima na području s najvećom koncentracijom primjeraka. Preciznije, brezanski primjerak pripada varijanti s pravokutnim ili kvadratnim udubljenjem za emajl, kakve nalazimo na lokalitetima s područja Skordiska, rumunjskim i jednom slovačkom lokalitetu,⁶⁵ no to su sve slučajni nalazi koji ne potječu iz sigurnih grobnih cjelina te nam kao takvi ne mogu pobliže ukazati na dataciju. Slična situacija je i s vrlo srodnom primjerkom iz Novih Banovaca,⁶⁶ koji potječe iz razorenih grobova, a koji je najbliži našem primjerku zbog veličine pločice. S obzirom na činjenicu da velika većina fibula tipa Boljevci-Zemun potječe s područja Skordiska, a ne nalazimo ih u grobovima stupnjeva LT C1 ili LT D1, ove je fibule moguće datirati jedino u stupanj LT C2. Određeni primjerci se javljaju i ranije, u stupnju LT C1, ali je riječ o željeznim fibulama koje predstavljaju prototip za sve ostale fibule s emajlom.⁶⁷ Dvije brončane fibule koje potječu iz sigurnih grobnih cjelina koje se mogu datirati na kraj stupnja LT C1⁶⁸ nemaju pravokutnu, već trokutastu ili okruglu pločicu i govore nam o potencijalnom početku izrade

⁶² Božić 1981, 324, Tab. 2 i Tab. 3.

⁶³ Popović 2002, 353.

⁶⁴ Dizdar 2013, 249.

⁶⁵ Dizdar 2014, 99-100, Sl. 2, Tab. 1, 1-6.

⁶⁶ Majnarić-Pandžić 1970, 36. 37. 90, Tab. 27, 6.

⁶⁷ Teleagă 2008, 95, 96, Sl. 6, 4, 7; Dizdar 2014, 98.

⁶⁸ Teleagă 2008, 96, Sl. 6, 11; Bujna 2003, 61. 92. 93. Sl. 29. 95.

Sl. 6a, b, c. Kamenjača u Brezi. Srebrne perlice iz groba (a) i detalj ukrašene (b) i neukrašene (c).
(foto: A. Bečević-Šarenkapa)

ovakvih fibula, a ne o razdoblju njihove najveće uporabe.

Perlice (Tab. 2, 4) su vrlo sitne, žute i tamnoplave boje, a detaljnim pregledom je otkriveno i pet cjelovito sačuvanih te nekoliko ulomaka srebrnih perlica (Tab. 2, 5), vrlo sitnih, gdje najveća perlica ima 5 mm visine i 3 mm širine.⁶⁹ Različitog su oblika, s naglašenim središnjim dijelom, koji može biti trbušast, bikoničan ili spljošteno bikoničan, a neke su i ukrašene (Sl. 6a, b). Nažalost, zbog nepostojanja pravih analogija, perlice nam ne mogu ukazati na poblizu kulturnu ili kronološku opredijeljenost. Skupa s perlicama nalazile su se i brončane alkice, vjerojatno dijelovi privjesaka od fibula.

Prsten iz groba nije pronađen u depou s ostatkom materijala iz groba i uopće s Kamenjače, dok željezni nožić (Tab. 2, 6) ne daje nikakve informacije.

Na temelju iznesene analize, jedina moguća opcija jest datirati grob prema najmlađoj fibuli, i to u stupanj LT C2. Pojava starijih fibula i narukvica, koje se datiraju u stupanj LT B2, objašnjena je čuvanjem tradicije, odnosno idejom obiteljskog nakita koji se čuvao i prenosio generacijama. Možda se kao prilog ideji čuvanja tradicije može spomenuti i veliki broj fibula u jednom grobu, koji se ne sreće na iznimno rijetkim grobovima stupnjeva LT B2 ili LT C2, već na još starijima koji se daju datirati u stupanj LT B1.⁷⁰

⁶⁹ Na ovom mjestu bih se posebno zahvalila prof. Draganu Božiću, koji je uočio srebrne perlice, ali i na njegovoj pomoći i komentarima za cijeli članak.

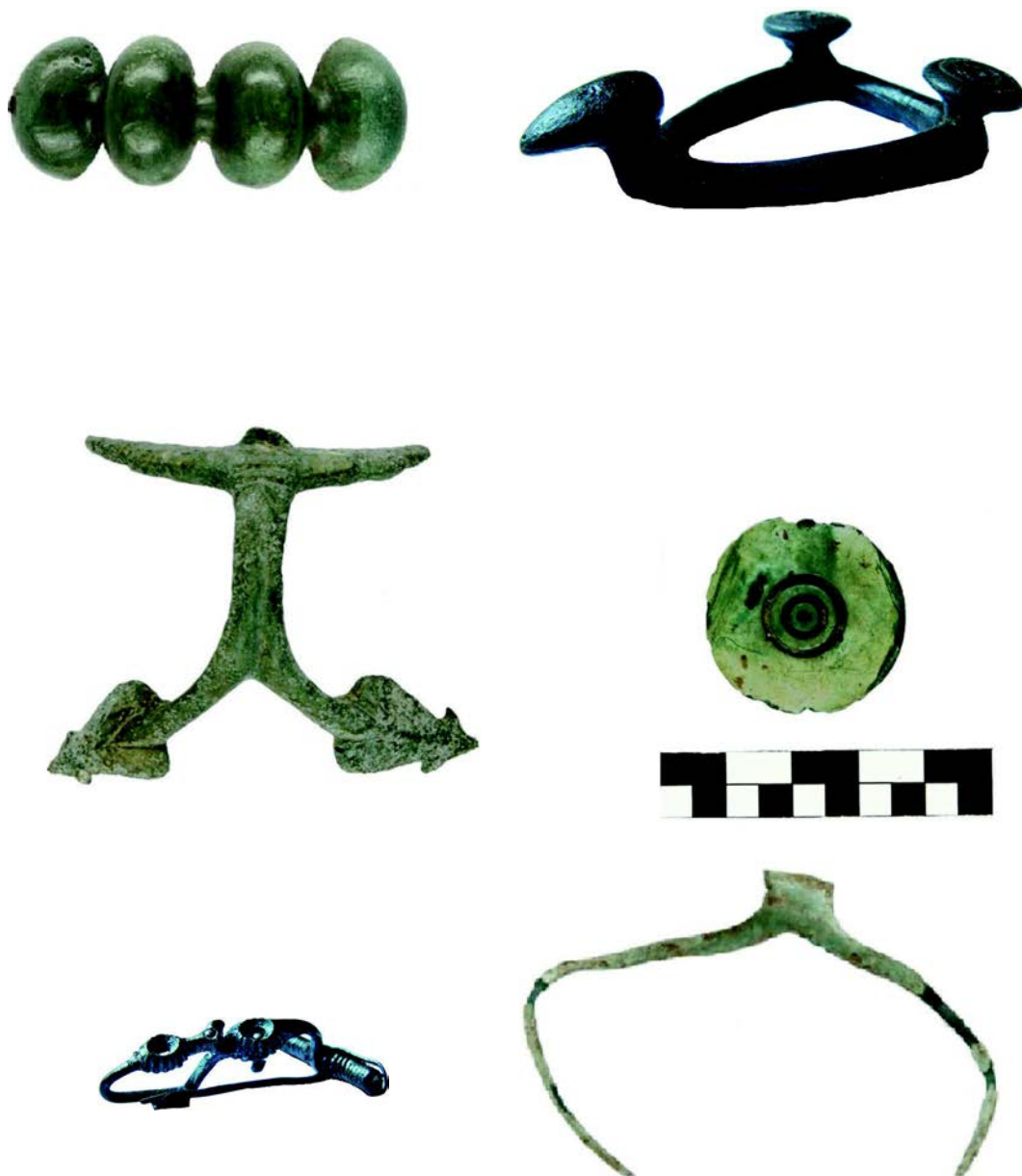
⁷⁰ Majnarić-Pandžić 1996, 39.

Kamenjača u Brezi – kultno mjesto?

Na temelju pregleda dokumentacije i ostalog materijala s lokaliteta, moguće je iznijeti pretpostavku o nešto drugačijem karakteru nalazišta. Uz određenu količinu cjelovito sačuvanih predmeta, velika je koncentracija različitih ulomaka, koji su namjerno polomljeni i usitnjeni, što se posebice odnosi na ulomke grčko-ilirskih kaciga i razno-likih brončanih posuda. Pored toga, u korpusu materijala nalaze se i vrlo jedinstveni predmeti, poput ulomka nanožnice od osam orašastih članaka, jedinog takvog primjerka dosad otkrivenog na bosanskim lokalitetima. U terenskoj dokumentaciji grobovi nisu numerirani, osim rijetko, već su opisno predstavljene grobne konstrukcije, pa nalazi nisu evidentirani po grobnim cjelinama, već uglavnom imaju samo naznačen kvadrant i dubinu. Također, na lokalitetu su evidentirana i dva ukopa konja,⁷¹ a posebice je zanimljiv nalaz triju konjskih žvala, koje nisu nađene uz spomenute ukope konja, već na sasvim drugom mjestu, i to u neposrednoj blizini jedne od drugih, formirajući oblik trokuta.⁷² Uz njih su bili poredani i drugi dijelovi konjske opreme, također unikatni na ovom području. Sve to ukazuje na mogućnost da je ovdje ustvari riječ o kulturnom mjestu, tzv. *Brandopferplatz* ili *Burnt-offering site*. Nije neobično da se karakter takvog lokaliteta ne prepozna ili zamijeni s nekropolom, pa je tako poznat primjer kulturnog mjesta s Monte di Medea u Furlaniji, koje ima sličnu povijest – prvobitno prepoznato kao nekropola

⁷¹ Paškvalin 2008, 106, 107, Plan 3 (pogrešno navedena godina 1975, treba biti 1978).

⁷² Dnevnik istraživanja 1975, 3.

Sl. 7. Kamenjača u Brezi. Izbor materijala iz svetišta na Kamenjači. (foto: M. Sijarić i A. Marić)

spaljenih grobova, da bi kasnije to mišljenje bilo ispravljeno.⁷³ Sličan primjer može se naći i u neposrednoj blizini, u svetištu u Gorici kod Gruda, koje je prvobitno prepoznato kao krematorij,⁷⁴ da bi kasnije ta tvrdnja bila pobijena i lokalitet je prepoznat kao svetište.⁷⁵ Kontinuitet trajanja

kulnog mjesta se, osim u primjeru Gorice, sreće i na primjeru kulnog mjesta na Turskoj kosi.⁷⁶ Osim toga, vrsta predmeta koji su zastupljeni u Kamenjači odgovara predmetima kakvi se nalaze u svetištima ovoga tipa (Sl. 7). Primjerice, svetište Osijek-Vojarna ima vrlo srodne nalaze ka-

⁷³ Adam 1991; Božić 2011; Marić 2016b, u tisku.

⁷⁴ Truhelka 1899, 339-396.

⁷⁵ Čović 1976, 252-254.

⁷⁶ Čučković 2009, 36.

snolatenskih žvala, iako nema ukope konja.⁷⁷ U ovom konkretnom slučaju, Kamenjača u Brezi bi predstavljala kultno mjesto koje je bilo u funkciji od druge polovine 4. st. pr. Kr. (ulomak noge ranolatenske zoomorfne fibule, dvije fibule ranolatenske sheme datirane u stupanj LT B1), pa sve do 3. st. (rimске sidraste fibule), iako se ne isključuje mogućnost da je barem jedan njezin dio ipak bio korišten kao nekropola s incineracijom, primarno u rimsko doba. Naravno, detaljna analiza materijala i dokumentacije s istraživanja donijet će više informacija o lokalitetu u cijelosti.

Što se tiče značenja groba sa skeletnim ukopom unutar svetišta, nepobitna je činjenica da se radi o vrlo značajnoj mladoj dami. Osim fibule tipa Boljevci-Zemun, koju primarno vežemo za područje Skordiska, ostali predmeti iz groba su vrlo rijetki i slične ne pronalazimo ne samo na spomenutom području već i šire, tako da su gotovo unikatni. Zbog toga je teško govoriti o podrijetlu dotične dame, osim da je imala istaknutu ulogu u okviru zajednice iz koje potječe te da je vjerojatno bila kćerka ili unuka tadašnjih uglednika koja je dio jedinstvenog nakitnog seta naslijedila od starijih članica obitelji, a koji je položen uz nju na način kako se nosio ranije.

Ovaj je rad nastao u sklopu doktorskog studija na Univerzi v Novi Gorici, odnosno na Podiplomskoj šoli ZRC SAZU, a djelimično je financiran kroz projekt Inovativna shema:

“This doctoral study is partly co-financed by the European Union and by the European Social Fund respectively. The co-financing is carried out within the Human resources development operational programme for years 2007–2013, developmental priorities: Encouraging entrepreneurship and adaptation; preferential directives 1.3: scholarship schemes.”

⁷⁷ Usmena informacija dr. Marka Dizdara, na čemu se najljepše zahvaljujem; Filipović 2009, 39.

Summary

A new interpretation of the grave with a burial of a woman from the Late Iron Age at Kamenjača, Breza, near Sarajevo

The first finds from the site of Kamenjača, in Breza near Sarajevo, were accidentally discovered on two separate occasions during 1975. Rescue excavations were immediately carried out, and in the following years (1976, 1978-1980) further systematic excavations were performed. The site was recognized as a Late Iron Age and Roman cemetery, ascribed to the *Daesitiates*, an Illyrian people of central Bosnia. The final report of the excavations was published in 2008 as an article covering the entire site.⁷⁸

The topic of this paper, a lone grave containing a skeletal burial, was covered twice in previous publications,⁷⁹ but both times very uncritically and inconsistently. Therefore, a significant portion of the introduction to this article is dedicated to amending inaccuracies and misconceptions introduced by previous publications. The author of these was incorrect in typological determination of some fibulae, for example in failing to see that two pieces (one foot fragment and one fibula without foot) are actually one example, and can therefore be merged⁸⁰ and in certain cases incorrectly attributing basic typological construction,⁸¹ which, of course, led to an incorrect dating.⁸² The author's comparative examples actually differ in many more ways than solely the discussed objects,⁸³ and dating within the works is often unfounded.⁸⁴ In both publications, the conclusion drawn was the same – the lady was a respectable *Daesitiata* who retained tradition and was buried in the old manner (inhumation), while the new manner (cremation) had already been introduced within society.⁸⁵

The grave contained nine fibulae, four bracelets, blue and yellow glass beads, silver beads, a knife, and a ring (Pls. 1–3). The most numerous are the fibulae of the Karaburma 63 type,⁸⁶ represented by eight ex-

⁷⁸ Paškvalin 2008.

⁷⁹ Paškvalin 2002a; Paškvalin 2008, 112-113, plan 7.

⁸⁰ Paškvalin 2002a, Pls. 3, 6; 4, 1; Paškvalin 2008, Pl. 13, 6, 7.

⁸¹ Paškvalin 2002a, 333, Pl. 3, 1-6; Paškvalin 2008, 120–121, Pl. 13, 1-6.

⁸² Paškvalin 2002a, 334; Paškvalin 2008a, 121.

⁸³ Paškvalin 2002a, 331, 333-334, 336; Paškvalin 2008, 121.

⁸⁴ Paškvalin 2002a, 334; Paškvalin 2008, 122.

⁸⁵ Paškvalin 2002a, 238; Paškvalin 2008, 142.

⁸⁶ Božić 1981, 326, note 14. *The Karaburma 63 type of fibulae are made of bronze and have a rounded rectangular shape of the thickened bow with ellipsoidal or lenticular cross-section.*

amples. Two examples belong to variants a (Pl. 2, 2) and e (Pl. 2, 1), while six of them are subvariant c3 (Pl. 1, 1–6).⁸⁷ Fibulae of this type are a basic element of female attire during phase LT B2⁸⁸ in the lands of *Scordisci* as well south of the river Sava, on Bosnian sites (Fig. 4). The final fibula is recognized as being of the Boljevci-Zemun type (Pl. 2, 3),⁸⁹ which can be dated to phase LT C2. Four bracelets (Pl. 3) recovered from the grave have no identical analogies elsewhere, but similar bracelet endings were found in Moravia,⁹⁰ and dated to the phase LT B2. Glass and silver beads (Fig. 6; Pl. 2, 4, 5) are also rare, and therefore the examples found are without precise analogies. The ring discovered in the grave was later misplaced. Based on the Boljevci-Zemun fibula, the grave is dated to phase LT C2, while older pieces within, including the fibulae of the Karaburma 63 type and the bracelets, are explained as family jewellery transferred from one generation to another.

A new perspective on the character of the site is also presented. Based on variety of finds (Fig. 7), and in some instances their uniqueness, some unusual phenomena, such as horse burials and finds of horse bridles set in special formations,⁹¹ as well as documentation from excavation and analogies, it is hereby assumed that Kamenjača could be a possible cult place, in use for a period of time spanning from the 4th century BC to the 3rd century AD. It would not be the first time that such character of a site has lain unrecognized.⁹² The skeletal burial could not be ex-

---

The reverted foot forms acute angle with the catch plate, and bears a spherical knob, often flanked by two collars which has an extension with variously shaped endings (smaller knob, two small spheres, triangular small plate or small palmette). Catch plate is long and often decorated with incised lines. Spring is made of eight, rarely six small coils, and has an external chord. In the spring there is often a wire with the figure-of-eight shaped at the end. From these loops or a special loopy wire attached on the spring are hung small chains, which sometimes end with a triangular sheet rod-shaped pendants. Bow is undecorated or decorated with three different motifs.

⁸⁷ Marić 2016a, in print. In this paper new typology of the Karaburma 63 type will be presented. They are divided into 6 variants, based on the bow and foot decoration. Variant a – bow without any decoration; variant b – small ribs or incisions at the head of the fibula; variant c – almond or double almond shape decoration on the bow and ribs or incisions at the head; variant d – elongated almond shape incision, diagonal band with pointed ends in the middle and one or two ring-and-dots; variant e – transversal tremolo lines on the edges of the bow, as well as one in the middle; variant f – zig-zag decoration on the bow.

⁸⁸ Božič 1981, 324, Tab. 2 i Tab. 3.

⁸⁹ Dizdar 2013, 249.

⁹⁰ Filip 1956, Pl. 64, 4.

⁹¹ Diary of the excavation 1975, 3.

⁹² Truhelka 1899; Adam 1991; Božič 2011; Marić 2016b., in print.

plained completely, especially questions surrounding the lady's origin, but the ideas on her importance and inherited jewellery could bear strong plausibility.

Proofreading: Andrew Lawler

Literatura

- Adam, A. M. 1991, Traces de lieux de culte de l'âge du fer en Frioul, u: *Preistoria e Protostoria dell'alto Adriatico, Antichità Altoadriatiche* 37, 45-69.
- Božič, D. 1981, Relativna kronologija mlajše železne dobe v jugoslovanskem Podonavju, *Arheološki vestnik*, 32, 1981, 315-347.
- Božič, D. 2011, Prazgodovinske najdbe s Tonovcovega gradu in železnodobna kulturna mesta v Posočju / Prehistoric finds from Tonovcov grad and iron age cult places in the Posočje area, u: Modrijan, Z. / Milavec, T. (ur.), *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid, Finds*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 24, 2011, 239-277.
- Čizmař, M. 1975, Relativní chronologie keltských pohřebišť na Moravě, *Památky Archeologické*, 66-2, 1975, 417-436.
- Čović, B. 1976, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.
- Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. / Gabrovec, S. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 5, Željezno doba*, Sarajevo 1987, 481-528.
- Čučković, L. 2009, *Turska kosa 1. Monografija arheološkog lokaliteta, Karlovac* 2009.
- Dizdar, M. 2013, *Zvonimirovo – Veliko polje. Groblje latenske kulture 1*, Monographiae Instituti Archaeologici, 8, Zagreb 2013.
- Dizdar, M. 2014, Bronze fibulae with enamel inlay from Scordiscan sites, u: Berecki, S. (ur.), *Iron age crafts and craftsmen in the Carpathian basin, Târgu Mureş* 2014, 97-114.
- Dokumentacija istraživanja*, Zemaljski muzej BiH, Odjeljenje za arheologiju, Odjel za dokumentaciju. Inv. br. 84/75, 84/76, 84/78, 84/79, 84/80, 81.
- Filip, J. 1956, *Keltové ve střední Evropě*, Praha 1956.
- Filipović, S. 2009, Osijek (Mursa) – Vojarna. Redni broj: 17, u: Wiewegh, Z. (ur.), *Hrvatski arheološki godišnjak 2/2009*, Zagreb 2010, 37-41.
- Majnarić-Pandžić, N. 1970, Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu, *Acta Musei Cibalensis*, 2, Vinkovci 1970.
- Majnarić-Pandžić, N. 1996, Nekoliko napomena o uvođenju ranolatenskog stila u sjevernu Hrvatsku

- i Bosnu, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, 1996, 31-53.
- Marić, A.* 2016a, Material culture of the LT B2 phase in present-day Bosnia and Herzegovina, u: Božič, D. / Strobel, K. (ur.), *The Latènization in the Territories from the South-Eastern Alps to the Croatian-Serbian Danube Region*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, Ljubljana 2016. (u pripremi)
- Marić, A.* 2016b, On the significance of the entire Certosa fibula from the cult place on Monte di Medea in Friuli: its typological characteristics, dating and the unusual two-part construction, *Arheološki Vestnik*, 67, 2016. (u štampi)
- Marić, Z.* 1963, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. A., 18, Sarajevo 1963, 63-83.
- Paškvalin, V.* 1975, „Kamrnjača“ (sic), Ul. 6. april, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobska i rimska desitijatska nekropola, *Arheološki Pregled*, 17, 1975, 57-62.
- Paškvalin, V.* 1996, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n. s. A., 47, Sarajevo 1992-1995, 93-116.
- Paškvalin, V.* 2000, Antičko pleme Dezitijata u krajevima srednje Bosne u rimsko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 31/29, Sarajevo 2000, 191-241.
- Paškvalin, V.* 2002a, Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezitijata, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 32/30, Sarajevo 2002, 329-348.
- Paškvalin, V.* 2002b, Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva, u: Cambi, N. i dr. (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu, *Split* 2002, 521-538.
- Paškvalin, V.* 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobska i rimska nekropola, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 37/35, Sarajevo 2008, 101-179.
- Popović, P.* 2002, Enamel and Scordisci, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 32/30, Sarajevo 2002, 349-361.
- Teleagă, E.* 2008, Die La-Tène-zeitlichen (sic) Nekropole von Curtuiuşeni/Érkörtvélyes (Bihar, Rumänien). *Der Forschungsstand*, *Dacia N. S.*, 52, 2008, 85-165.
- Truhelka, Č.* 1899, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškog kotara), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 11, Sarajevo 1899, 339-395.